

ПОНЯТТЯ «ГЕНОЦИДУ» ЯК МІЖНАРОДНОГО ЗЛОЧИНУ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРИТЯГНЕННЯ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СВІТЛІ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

THE CONCEPT OF "GENOCIDE" AS AN INTERNATIONAL CRIME AND THE PECULIARITIES OF PROSECUTION IN THE LIGHT OF THE ARMED AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION AGAINST UKRAINE

Івчук Ю.Ю., д.ю.н., професорка,
професорка кафедри правознавства

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

У науковій статті на підставі доктринальних підходів та міжнародно-правових норм визначено поняття геноциду як «злочину усіх злочинів» та його особливості. Здійснено аналіз норм Конвенції про попередження злочину геноциду та покарання за нього 1948 року, Статуту Міжнародного карного трибуналу щодо колишньої Югославії, Статуту Міжнародного карного трибуналу щодо Руанди та Римського Статуту Міжнародного карного суду та визначено перелік дій, що підпадають під злочин геноциду.

З урахуванням використання історико-критичного методу дослідження автором наведені приклади геноцидальної політики держав та режимів ХХ-ХХІ століть (вторгнення Індонезії в Східний Тимор (1975), вбивства червоних кхмерів у Камбоджі (1970-ті), вбивства народів тутсі та хуту у Руанді 1994 року, різанину в Сребрениці 1995 року) та особливості притягнення винних осіб за зазначені злочини.

Автором висвітлено основні правові позиції Міжнародного кримінального суду у контексті ключових особливостей доведення злочину геноциду. Проаналізовано специфічні відмінності геноциду як міжнародного злочину від злочинів проти людяності. Висвітлено проблему визначення критеріїв відповідності населення до певної національної, етнічної, расової або релігійної групи, яка є об'єктом злочинного впливу.

На підставі аналізу положень Конвенції про попередження злочину геноциду та покарання за нього 1948 року та практики Міжнародного кримінального суду з урахуванням історичних подій, що сталися після 24 лютого 2022 року із початком нового етапу збройної агресії Російської Федерації проти України з метою так званої «денацифікації» автором висвітлено актуальні питання притягнення винних осіб до відповідальності за злочин геноциду на території України, серед яких ключове місце займає проблема доведення спеціального геноцидального умислу.

Проаналізовано основні кроки на міжнародному рівні, які вже зроблені на шляху до притягнення винних осіб за акти геноциду, здійснені на території України з 24 лютого 2022 року, в контексті відповідальності посадових осіб Російської Федерації за примусову депортацію українських дітей.

Ключові слова: міжнародне право, геноцид, міжнародний злочин, злочини проти людяності, Міжнародний кримінальний суд.

In the scientific article, based on doctrinal approaches and international legal norms, the concept of genocide as "the crime of all crimes" and its features are defined. An analysis of the norms of the 1948 Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, the Statute of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, the Statute of the International Criminal Tribunal for Rwanda and the Rome Statute of the International Criminal Court was carried out, and a list of actions falling under the crime of genocide was determined.

Taking into account the use of the historical-critical method of research, the author gives examples of genocidal policy of states and regimes of the 20th-21st centuries (Indonesia's invasion of East Timor (1975), the killing of the Khmer Rouge in Cambodia (1970s), the killing of the Tutsi and Hutu peoples in Rwanda in 1994, the massacre in Srebrenica in 1995) and the specifics of bringing guilty persons to justice for these crimes.

The author highlighted the main legal positions of the International Criminal Court in the context of the key features of proving the crime of genocide. The specific differences between genocide as an international crime and crimes against humanity are analyzed. The problem of determining the criteria of compliance of the population to a certain national, ethnic, racial or religious group, which is the object of criminal influence, is highlighted.

Based on the analysis of the provisions of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide of 1948 and the practice of the International Criminal Court in The Hague, taking into account the historical events that occurred after February 24, 2023 with the beginning of a new stage of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine for the purpose of the so-called "denazification" the author highlighted the current issues of bringing guilty persons to justice for the crime of genocide on the territory of Ukraine, among which the problem of proving special genocidal intent occupies a key place.

The main steps at the international level, which have already been taken on the way to bringing guilty persons to justice for the acts of genocide committed on the territory of Ukraine since February 24, 2022, in the context of the responsibility of officials of the Russian Federation for the forced deportation of Ukrainian children, are analyzed.

Key words: international law, genocide, international crime, crimes against humanity, International Criminal Court.

«Геноцид починається з вбивства однієї людини не за те, що вона зробила, а через те, хто вона є».

Кofi Аннан

Досвід Другої світової війни змусив провідні держави світу переосмислити зміст загальнолюдських цінностей та важливість застосування покарання до винних осіб за міжнародні злочини. Здобутки цивілізованої світової спільноти у царині забезпечення прав індивідів, етносів та націй свідчать про беззаперечне засудження та заборону вчинення будь-яких дій, спрямованих на повне або часткове знищення певних груп людей, тобто геноциду. Незважаючи на конвенційне врегулювання поняття геноциду та особливостей притягнення до відповідальності за його вчинення, актуальними залишаються питання

інституційної спроможності міжнародного співтовариства здійснювати ефективне розслідування та застосування співмірного покарання за акти геноциду.

Питання міжнародно-правового регулювання та проблематики притягнення до відповідальності за злочин геноциду було об'єктом дослідження багатьох вітчизняних науковців, зокрема, М.М. Антонович, М.Г. Хаустовой, Г.В. Журбелюк, А.С. Зікіна та ін. Водночас, на сучасному етапі розвитку, під час ведення РФ військової агресії та вчинення на території України міжнародних злочинів, постає питання дослідження проблематики доведення вини та реалістичності притягнення винних осіб до відповідальності за злочин геноциду на території України.

Уперше у науковій літературі термін геноциду як «старої практики в її сучасному розвитку» було введено Рафаелем Лемкіном у 1944 році. У своїй книзі «Правління

держав Осі в окупованій Європі: закони окупації, аналіз уряду, пропозиції щодо відшкодування», яка була опублікована одночасно зі звільненням багатьох концентраційних таборів смерті в Польщі, автор визначає геноцид так: «...скоординований план різноманітних дій, спрямованих на знищення основних основ життя національних груп, з метою знищення самих груп. Цілями такого плану були б розпад політичних і соціальних інститутів, культури, мови, національних почуттів, релігії та економічного існування національних груп, а також знищення особистої безпеки, свободи, здоров'я, гідності та навіть життя людей, які належать до таких груп» [1].

На міжнародному рівні геноцид був визнаний злочинном згідно з міжнародним правом у резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 11 грудня 1946 року, що закликала розглядати геноцид як злочин із універсальною юрисдикцією відповідно до національного законодавства та стимулювала до внутрішньої співпраці всіх держав для координації міжнародного судового переслідування геноциду [2]. Через два роки легальне визначення геноциду віднайшло своє закріплення у Конвенції про попередження злочину геноциду та покарання за нього (далі – Конвенція), прийнятій у Парижі 9 грудня 1948 року. Згідно зі статтею 2 Конвенції під геноцидом розуміються такі дії, що здійснюються з наміром знищити, повністю або частково, якусь національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку: 1) вбивство членів такої групи; 2) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи; 3) навмисне створення для будь-якої групи таких життєвих умов, які розраховані на повне чи часткове її фізичне знищення; 4) заходи, розраховані на запобігання дітонародженню в середовищі такої групи; 5) насильницька передача дітей із однієї групи до іншої [3]. Аналогічне з Конвенцією про попередження злочину геноциду та покарання за нього визначення злочину геноциду містять Статут Міжнародного карного трибуналу щодо колишньої Югославії (стаття 4), Статут Міжнародного карного трибуналу щодо Руанди (стаття 2) та Римський Статут Міжнародного карного суду (стаття 6) [4, с. 74].

Міжнародний суд ООН неодноразово заявляв, що Конвенція втілює принципи, які є частиною загального звичайного міжнародного права, а заборона геноциду у свою чергу є нормою міжнародного права *ius cogens*. При цьому, на думку Міжнародного кримінального суду «захист, що забезпечується кримінальною нормою, що визначає злочин геноциду, як *ultima ratio* (останній засіб) механізму збереження вищих цінностей міжнародного співтовариства, спрацьовує лише тоді, коли загроза існуванню цільової групи або її частини стає конкретною та реальною, а не просто прихованою чи гіпотетичною» (справа Омара Хасана Ахмада аль-Башира) [5].

Жахливий досвід Голокосту часів Другої світової війни не став важелем стримування проявів геноциду у XX–XXI століттях. У якості прикладу випадків геноциду минулого століття можна назвати вторгнення Індонезії в Східний Тимор (1975), вбивства червоних кхмерів у Камбоджі (1970-ті), вбивства народів тутсі та хуту у Руанді 1994 року, різанину в Сребрениці 1995 року.

З 1968 року лише два кримінальні трибунали Організації Об'єднаних Націй розслідували геноцид: трибунал по злочинам, вчиненим у колишній Югославії та трибунал, що розслідував масове винищення тутсі в Руанді у 1994 році. Водночас, з того часу відбулись й інші випадки вчинення злочину геноциду, жоден із яких не розглядався в трибуналах ООН. Натомість, відповідальних осіб судили змішані трибунали, які складались з національних та трибуналів ООН. До них належать Трибунал Сьєрра-Леоне, Трибунал Східного Тимору та надзвичайні палати в судах Камбоджі, також відомі як Трибунал червоних кхмерів. Багато справ про геноцид взагалі не розглядалися. Наприклад, такі випадки включають геноцид у Дарфурі (Судан),

і геноцид проти християн, езидів і мусульман-шиїтів у Сирії та Іраку, здійснений ІДІЛ.

На жаль, XXI сторіччя не стало виключенням випадків геноцидальної політики держав та режимів на тлі розвитку процесів самовизначення окремих народів та ведення локальних війн і воєнних конфліктів.

24 лютого 2022 року Російська Федерація розпочала новий етап збройної агресії проти України з метою так званої «денацифікації» України. Згідно з даними Управління Верховного комісара ООН з прав людини лише з 24 лютого 2022 року, який ознаменував початок широкомасштабного збройного нападу Російської Федерації, по 23 квітня 2023 року Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ) зафіксувало в країні 23 015 жертв серед цивільного населення: 8574 загиблих та 14 441 поранених. При цьому, Управління Верховного комісара ООН з прав людини вважає, що фактичні цифри значно вищі, оскільки отримання інформації з місць, де тривають інтенсивні бойові дії на даний момент не є можливим, а багато звітів все ще очікують підтвердження [6].

14 квітня 2022 року Верховна Рада України прийняла Постанову «Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні», в якій наголосила, що вчинені російською федерацією дії мають на меті системне й послідовне знищення Українського народу, його самобутності та позбавлення його права на самовизначення та самостійний розвиток. Масовими є факти вчинення збройними силами російської федерації на тимчасово окупованих територіях звірств (зокрема, в містах Буча, Ірпінь, Маріуполь, селища міського типу Бородянка, Гостомель та багатьох інших населених пунктах на території України), що виявлялися у численних випадках вбивств, викрадення, позбавлення свободи людей, їх катування, гвалтування, глумління над тілами вбитих і замучених тощо [7].

Заява Верховної Ради України є зверненням до цивілізованого світу з проханням визнати вчинення росією геноциду українців на міжнародному рівні. Парламенти інших країн світу, зокрема Латвії, Естонії та Канади у своїх заявах також визнали, Російська Федерація здійснює геноцид проти Українського народу. Водночас, де-юре, заява є актом політичної волі національних парламентів держав та у своїй сукупності не може виступати у подальшому підставою для доведення вини та притягнення до відповідальності.

Як показує міжнародний досвід, процес розслідування та визнання злочинів актом геноциду є довготривалим та складним. Проблеми з притягненням винних осіб за вчинення актів геноциду виникають у зв'язку зі складністю доведення поза розумним сумнівом спеціального наміру геноциду (*dolus specialis*) – наміру знищення повністю або частково, якоїсь національної, етнічної, расової або релігійної групи як такої. Палата Міжнародного кримінального трибуналу по Руанді описала геноцидний намір як «ключовий елемент» умисного злочину, який «характеризується психологічним зв'язком між фізичним результатом і психічним станом винного» [8].

Без наявності спеціального наміру масові злочини військових Російської Федерації проти Українського народу можна розцінювати як злочини проти людяності. На відміну від термінології геноциду, яка вимагає доведеного «умислу», злочини проти людяності не розглядають психологічну складову злочинця, а потребують лише доказу об'єктивної сторони злочину. Друга відмінність полягає у тому, що у злочинах проти людяності об'єктом переслідування є «будь-яке цивільне населення». На відміну від злочинів проти людяності, жертва злочину геноциду повинна бути мішенню через її приналежність до певної групи. Як зазначає Хаустова М.Г. у зв'язку з цим виникає проблема застосування цієї норми – питання про критерії належності окремих осіб до такої групи. Звісно, в такому

разі можливі два основні підходи. По-перше, це питання може вирішуватися з огляду на самоідентифікацію потерпілого (потерпілих) з певною групою; по-друге, з огляду на суб'єктивне віднесення винних окремих осіб або особи до певної релігійної, етнічної, національної, расової групи. Другий підхід видається більш логічним з огляду на те, що пов'язаний з суб'єктивною оцінкою самої винної особи. Потенційно особа може і помилятися щодо належності потерпілого до певної групи, проте здійснювати діяння щодо групи людей саме з метою його знищення. Подібні дії також повинні оцінюватися як геноцид [4, с. 74].

У контексті розглядуваного питання цікавою є думка Девіда Шеффера, посла США у справах воєнних злочинів, який вважає, що на даному етапі вже можна говорити про наявність у діях військово-політичного керівництва Російської Федерації ознак підбурювання до геноциду. Як зазначає Шеффер: «Офіційні представники російського уряду, президент Путін, пан Медведєв, військово керівництво багато разів говорили про Україну та про українців у манері, яка їх дегуманізує, пояснює, чому і як можна знищити цю групу, бо, мовляв, вони не справжні, вони мають бути частиною населення Росії. Це і є підбурювання до здійснення актів геноциду» [9].

Суттєвим кроком на шляху до притягнення винних осіб за акти геноциду, здійснені на території України з 24 лютого 2022 року, стала видача Міжнародним кримінальним судом (далі – МКС) 17 березня 2023 року у ході слідства ордеру на арешт Володимира Путіна та Марії Белової, які на думку МКС «імовірно, несуть відповідальність за злочин незаконної депортації населення (дітей) і незаконного переміщення населення (дітей) з окупованих територій України на територію Росії» [10]. МКС визначає дії посадових осіб як воєнний злочин депортації, водночас за доведення наявності геноцидального умислу знищення національної групи такі злочинні дії можуть бути кваліфіковані як акт геноциду, а саме відповідно до п.5 ст. 2 Конвенції як насильницька передача дітей із однієї групи до іншої з метою подальшої асиміляції на території РФ.

27 квітня 2023 року Парламентська Асамблея Ради Європи прийняла Резолюцію № 2495, у якій визнала виданий МКС ордер на арешт Путіна та Белової та підтримала необхідність ретельної фіксації, збору та оцінки доказів злочину геноциду, як це передбачено Римським статутом та Конвенцією про геноцид 1948 року. Як зазначається у документі, «Асамблея підтримує розслідування та притягнення до відповідальності за державну політику насильницького переміщення та депортації українських дітей Російською Федерацією, а також потенційні дії України в Міжнародному кримінальному суді та Міжнародному суді ООН» [11]. Видання МКС ордеру на арешт посадових осіб РФ за злочинні дії з депортації українських дітей та визнання ПАРЄ таких дій актом геноциду дають підстави вважати, що сценарій притягнення винних осіб до відповідальності саме за злочин геноциду може бути потенційно реалізований за умови доведення спеціального наміру.

Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що незважаючи на гіркий досвід Другої світової війни та міжнародне визнання геноциду «злочином злочинів», світова спільнота зіткнулась з новими викликами у вигляді геноцидальної політики держав у ХХ–ХХІ століттях, у тому числі в світлі збройної агресії РФ проти України. Виокремлення характерних форм та ознак геноциду на конвенційному рівні, а також успішна практика притягнення винних до відповідальності за злочин геноциду у минулому Міжнародним кримінальним судом є сприятливими факторами для формування у майбутньому правової позиції трибуналу щодо РФ. Водночас, кроки, здійснені на сьогоднішній день на міжнародному рівні, у тому числі ордер на арешт посадових осіб РФ, заяви держав та ПАРЄ про вчинення актів геноциду на території України поки що не є достатніми для притягнення винних до відповідальності, оскільки доказування вчинення злочину геноциду військово-політичним керівництвом та посадовими особами РФ на території України є складним та вимагатиме представлення у трибуналі вагомої доказової бази.

ЛІТЕРАТУРА

1. Lemkin R. Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress. Washington : Carnegie Endowment for International Peace, Division of International Law, 1944. URL: <https://archive.org/details/axisruleinoccupi0000lemk> (date of access: 23.04.2023).
2. UN General Assembly Resolution, 11 December 1946, A/RES/96-I. URL: <https://www.un.org/ru/ga/1/docs/1res.shtml> (дата звернення: 23.04.2023).
3. Конвенція про попередження злочину геноциду та покарання за нього : від 09.12.1948 р. № 995_155. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text (дата звернення: 23.07.2022).
4. Хаустова М. Сутність поняття злочину геноциду в міжнародному праві. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 1. С. 73–76. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/35769/1/СУТНІСТЬ%20ПОНЯТТЯ%20ЗЛОЧИНУ.pdf> (дата звернення: 23.04.2023).
5. Белоус Ю. «Геноцид». Що ховається за сухими формулюваннями. Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/05/11/7345445/> (дата звернення: 23.04.2023).
6. Ukraine: civilian casualty update 23 April 2023. *United Nations*. URL: Ukraine: Civilian casualties as of 23 April 2023 | United Nations in Ukraine (date of access: 27.04.2023).
7. Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні» : Постанова від 14.04.2022 р. № 2188-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text> (дата звернення: 25.07.2022).
8. The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu (Trial Judgement), ICTR-96-4-T, International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR), 2 September 1998, available at: <https://www.refworld.org/cases,ICTR,40278fbb4.html> [accessed 23.04.2023].
9. Докази геноциду Росії проти українців: інтерв'ю із учасником трибуналів щодо колишньої Югославії та Руанди. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/henotsyd-dokazy-viyna-rosiyi-proty-ukrayiny/31890768.html> (дата звернення: 23.04.2023).
10. Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. *International Criminal Court*. URL: <https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and> (date of access: 23.04.2023).
11. Deportations and forcible transfers of Ukrainian children and other civilians to Russian Federation or to Ukrainian territories temporarily occupied: create conditions for their safe return, stop these crimes and punish the perpetrators : of 27.04.2023 no. Resolution 2495 (2023). URL: <https://pace.coe.int/pdf/161ef22c8175197109006f2900c7a6e9b71e4ec298710d83c8bb5a0080d5cbe1/res.%202495.pdf> (date of access: 27.04.2023).